

Fin de siècle v ruské literatuře a kultuře: problém souvislosti

МАГОМЕДОВА, Д.: *Русская литература и культура конца XIX – начала XX веков (курс лекций)*. Institut Neofilologii i Badań Interdyscyplinarnych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Siedlce 2016. 236 s. ISBN 978-83-64884-96-2.

Zatímco v období před rokem 1989 se v bývalém SSSR a jeho satelitech poměrně málo psalo o ruské moderně a avantgardě, snad s výjimkou československých „zlatých šedesátých“ (Zdeněk Mathauser, Jiří Honzík), i když počet prací začal stoupat s postupující perestrojkou a na Západě vlna kultury moderny a avantgardy byla již za zenitem (ta vrcholila v 60.–70. letech minulého století), poté se objevila řada ruských prací, jež navazovaly jednak na západní koncepce, jež se mezitím staly pomníky vědy (díla Aage Ansgara Hansena-Löveho o ruském symbolismu, Kathariny Hansen-Löve o prostoru v ruské literatuře aj., které si Rusové většinou v 90. letech minulého věku tak hbitě, jak je kdysi kritizovali, nyní přeložili a učili se z nich), jednak opatrně na vlastní předrevoluční tradice. Často je však v ruských pracích vidět buď absence, nebo jen slabá prezence mezinárodního kontextu a také hlubší znalosti detailních projevů poetiky ruské moderny a avantgardy. Kniha Diny Magomedovové stylizovaná jako přednáškový cyklus, tedy jako dílo dvojznačně jak pedagogické, tak vědecké, nese všechny podstatné znaky této produkce.

Především je poučená v tom, že velké směry či proudy přinýšely vždy komplexní pohledy: týkaly se nejen literatury, ale kultury jako takové a jiných druhů umění. Na rozdíl od imanentistického pohledu se vrací míč do hry (V. Šklovskij), v tomto případě kulturněhistorické vidění a začleňování literatury do širších kulturně politických proudů, jak se to plnou silou projevilo ve známém vícesvazkovém kompendiu Marcela Cornise-Popea a Johna Neubauera *History of Literary Cultures in East-Central Europe (2004–2010)*¹, proti jehož koncepci jsem několikrát vystoupil.²

1 NEUBAUER, J., CORNIS-POPE, M. (eds): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*, sv. 1–4, Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins 2004–2010.

2 Viz naše studie: POSPÍŠIL, I.: *Problém Ruska a Evropy na českém, slovenském a československém pozadí*. In: POSPÍŠIL, I., ŠAUR, J. (eds): *Evropské areály a metodologie (Rusko, střední Evropa, Balkán a Skandinávie), Kulturní areál Ruska včera a dnes (Rusko a Skandinávie, Rusko a střední Evropa, Rusko a Balkán)*. Masarykova univerzita, Brno 2011, ISBN 978-80-210-5434-9, s. 7–20. POSPÍŠIL, I.: *Střední Evropa a Rusko: pohledy, recepce, průniky*. In: POSPÍŠIL, I. (ed.): *Střední Evropa jako kulturní průsečík a Slované: tradice – perspektivy – úskalí (několik vybraných okruhů)*. Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2011, 114 s. ISBN 978-80-210-5607-7,

[recenze]

Autorka rozdělila svou knihu na dva oddíly: jeden o kultuře a druhý o literatuře. První oddíl má osm kapitol-přednášek, které pojednávají o tematických okruzích, jež konec 19. a počátek 20. století charakterizují. Je to nejprve stříbrný věk a jeho charakteristika, potom umělecký styl epochy, hudba, divadlo; speciální pozornost je věnována divadlu miniatur a kabaretu, sexualitě, dnes bychom řekli gender studies (Женский вопрос и проблема пола), revoluční a liberální subkultuře a sebereflexi kultury, tedy kulturně filozofickým koncepcím. Autorka u vědomí podvojně funkce svého textu, jenž je vědeckým i didaktickým, zešíroka vykládá historické souvislosti, zejména události: v podstatě jde o léta 1881 a 1918; těmi událostmi jsou vražda Alexandra II. a carské rodiny, ale nemyslím, že jsou to mezníky pro kulturu nejzávažnější. Politický systém, který až do první ruské revoluce 1905–1907 v podstatě neexistoval, nefungoval ani za cara-Osvoboditele a i když Alexandr III. byl jiný a vedl zemi svými opatřeními jinak, v podstatě zase o něco blíže revoluční propasti, a v tom pokračoval i Mikuláš II., ani zavraždění carské rodiny nemohlo být kulturním mezníkem, neboť car už nebyl v té době carem a vraždy feudálních panovníků nebyly v Evropě ani předtím nijak výjimečné (Anglie popravila 1649 svého krále, stejně jako Francie v průběhu své revoluce o více než sto let později zase svého; Rusko tak jen pokračovalo, byť brutálně a hlavně bez řádného soudu, v této původní buržoazní tradici v situaci, kdy hrozilo osvobození carské rodiny a její nároky na ruský trůn; těžko si to dnes dovedeme představit, ale jen si vzpomeňme, jak demokrat Masaryk reagoval na maďarské pokusy o restauraci Habsburků po první světové válce; rozhodně nelze hájit tento brutální čin, ale nutno ho vidět v historických souvislostech a Romanovci nebyli žádní lidumilové: vývoj jejich režimu a jeho peripetie za první světové války to dokládají mimo pochybnost; pokládat tato data za mezníky kulturních epoch nelze ani symbolicky). To, že se revoluce prosadila, ať již ji nazýváme palácovým pučem, nebo světodějnou událostí, faktem zůstává; přímo ovlivnila vývoj světa na takřka sto let a její důsledky žijí v dějinách dosud. Zmíněné období bylo koncem jedné velké epochy, která již v sobě nesla stopy zániku, ale současně posledního výronu své kvality a nikoli náhodou se nazývá „stříbrným věkem“ podle římského vzoru, tedy jako kultura soumraku říše. Jak to tak bývá: negace všeho minulého bývá vystřídána jeho idealizací: asi i tu nutno zachovat určitou míru a hodnotit realitu kultury a umění a to se autorce v zásadě podařilo.

s. 61–113. POSPÍŠIL, I.: *Problémy terminologie a střední Evropa*. In: KÄFER, I., POSPÍŠIL, I. (eds): *Brněnská hungaroslavistika a česko-slovensko-maďarské vztahy*. Vydané v spolupráci s Kabinetem hungaroslavistiky Ústavu slavistiky FF MU (Brno) a Českou asociací slavistov, Visegrád Fund, Segedín 2012, s. 45–57. ISBN 978-615-5256-01-1. POSPÍŠIL, I.: *Střední Evropa: posuny důrazu*. In: POSPÍŠIL, I. (ed.): *Střední Evropa včera a dnes: proměny koncepcí*. Kolektivní monografie. Jan Sojnek – nakladatelství Galium, Brno 2015, s. 9–20. ISBN 978-80-905336-7-7. POSPÍŠIL, I.: *Střední Evropa: ztráta významu, oživení – nebo posun důrazu? (Několik reflexí ve spojitosti s brněnskou konferencí o střední Evropě)*. *Kultura a současnost* 15, s. 22–39. ISBN 978-80-558-0884-0.

Je zřejmé, že revoluční události zničily něco, co mělo velkou hodnotu, ale i velké kulturní a estetické hodnoty vznikají v určitém prostředí a zánik očekával podobná vzepětí i v dávné i nedávné minulosti, a to nejen v Rusku. Doba byla těhotná krizí a umění ji reflektovalo, přibližovalo konečné rozuzlení nebo naopak trvalo na zachování statu quo. Autorka tu velmi přesně charakterizuje konec stavovského státu a vzestup inteligence, ale to je souvislost nejen známá, ale v Rusku specifická (autorka tu hovoří o profesionalizaci). Ukazuje také na to, jak tradici rozrušovaly nové technologie, jiný způsob dopravy (vlaky, kolejová doprava ve městech), urbanismus, vznik průmyslového proletariátu a buržoazie, kultura kaváren a restaurací, ale také večírků mládeže, likvidace hranic mezi šlechtou, kapitalisty, inteligencí, budování „třetího stavu“, současně život „prostých“ Rusů, kult rekreace mimo město (дачи) zafixovaný v dobové literatuře a dramatu. Autorčin výklad tu je populární, ale hlavně pestrý a živý, přitažlivý.

Druhá kapitola-přednáška prvního oddílu pojednává o tzv. uměleckém životě s počátkem v letech 1880–1890. Malíři akademici i peredvižnici a literáti opouštějí utilitarismus, jak to vystihl ve svém slavném eseji D. S. Merežkovskij (obrazy Fjoroda Bruniho, Vasilije Surikova, Ilji Repina, Michaila Vrubela, Valentina Serova, Viktora Vasněcova, Andreje Rjabuškina, Michaila Něstěrova, v nichž se spojuje sociální záměr s náboženským a fantastickým). Zvláštní význam autorka právem přikládá secesi (стиль модерн, югенд-стиль; mohli bychom ovšem uvádět i jiné pojmy a tím i umělecké varianty národní, jako jsou l'art nouveau, new art nebo Modern Style; kromě „říšského“ a do ruštiny někde přejatého der Jugendstil je tu rakouský die Secession nebo Wiener Secession/Sezzesion), mám však za to, že se jeho výskyt hledá nyní takřka všude a že se jeho význam poněkud přehání, i když obrazy Jevgenije Lansere, Konstantina Somova nebo Viktora Borisova-Musatova nebo již zmíněného Michaila Vrubela to dokládají. Škoda, že tu autorka nezašla dál do Evropy a neukázala alespoň okrajově na souvislosti se secesí evropskou i na protikladné směry, jako byl expresionismus nebo fauvismus a jejich ruské obdoby (Kuzma Pezrov-Vodkin); navíc tu chybí výraznější propojení výtvarného umění s literaturou, jež nemůže nebýt jádrem celého přednáškového cyklu. Zde bychom mohli naopak upozornit na knihy Danuše Kšicové, které jsou na tomto propojení přímo založeny.³

Zdá se, že z tohoto hlediska je vzorová kapitola o hudbě tohoto období, zejména pokud jde o hudební vzdělávání v Rusku, hudební symbolismus a celkově divadelní a hudební život, dílo Rachmaninova, syntéze umění u A. N. Skrjabina, avantgarda I. Stravinského a S. Prokofjeva, počátky ruské estrády.

3 KŠICOVÁ, D.: *Secese. Slovo a tvar*. Masarykova univerzita, Brno 1998. KŠICOVÁ, D.: *Od moderny k avantgardě. Rusko-české paralely*. Masarykova univerzita, Brno 2007.

Čtvrtá lekce věnovaná divadlu se už literatury přímo dotýká: ukazuje na pohyb od elitnosti k masovosti divadelního života obou metropolí, na divadlo jako školu a mítink, spor hereckého a režisérského divadla a vznik filmu. Problému divadla miniatur je věnována kapitola, která tuto kulturu vidí jako reakci na naplnění volného času (досуг – besedy, disputace, ochotnické divadlo). To, čím ruská kultura zejména počátku 20. století fascinovala, byla propuklá revoluce ženská a sexuální, jež nabývá naturalistických, ale i symbolických a náboženských forem – je o tom dnes rozsáhlá literatura, o níž se tu však mnoho nedovíme.

Šestá lekce o revoluční a liberální subkultuře je stejně důležitá – narodnictví a marxismus, ale z toho nevyplývá, jak je možné, že marxismus a jeho praktické uplatňování v leninismu jako ruské podobě radikálního marxismu získalo takovou oblibu mezi studenty a ovlivnilo podobu kultury. Osmá přednáška je spíše přehledem toho, co k této době prostě patří: Rusko a Evropa, Východ a Západ, teorie zániku humanismu a dehumanizace, kultura mas – a tím také končí kapitola o kultuře fin de siècle. To, co ve výkladu právem upoutá a co je znalcům samozřejmě známo, je přívalem novin, časopisů: tohoto počtu a vlivu již nedosáhly v Rusku, SSSR ani v současné Ruské federaci nikdy, když ovšem nepočítáme produkty moderních technologií.

Druhý oddíl o literatuře téhož období začíná zbytečně didakticky (Что нужно запомнить о Серебряном веке): ruský „konec století“ není totiž nic výjimečného oproti ostatní Evropě, ale má jistě zvláštní rysy. Autorka zde doprovází text kontrolními otázkami. Zajímavé je, že kultura a jiné druhy umění jsou tu opět izolované od literatury. Není jasné, proč secesi nevidí autorka výrazněji i v literatuře. Panoráma literárních událostí, jak se nazývá první kapitola oddílu, je dobře napsaná: je tu pozdní realismus a novorealismus, část je věnována Gorkému, krizi symbolismu, akméismu a futurismu. Podstatná je partie o poetice literárních směrů, slabší jsou výklady o symbolu: to je vždy bahnitá půda, která nepříjemně zaskřípe školskou metodou; zajímavé je „přepisování klasiky“.

Užitečný je slovníček pojmů, chybí mi tu rozsáhlejší bibliografie a hlavně mezinárodní rozměr problematiky, ten tu – jako u Rusů většinou – zcela chybí. Výborné jsou poměrně kvalitní reprodukce výtvarných děl.

Kladným rysem pozoruhodné knihy přednášek je dynamičnost výkladů, schopnost funkčního zjednodušení, které lze většinou dobře snášet, razance výrazu. Naopak tu chybí jemnější rozlišování, kontextovost, chybí tu evropská umělecká kultura té doby a nezdá se mi zcela šťastná ona zmíněná dichotomie kultury/umění a literatury. Z metodického hlediska je to pochopitelné, z hlediska logiky a hloubky výkladu jen málo funkční a značně zplošťující.

Ať tak či onak, je tato kniha dobrou učebnicí, pestrou a výkladově přitažlivou, jako vědecká publikace je však méně objevná, i když i tu najdeme pozoruhodné posuny důrazu a nová „nasvícení“, zejména v částech o politické kultuře a o tom,

jak proniká do umění a literatury, a osobité vidění dekadence symbolismu. Užitečná kniha a určitým doplňujícím komentářem dobrý průvodce po posledním vrcholu umění Ruské říše: podstatné také je, že toto umění nekončí, jak se někteří domnívají, 10. léty 20. století. Umění, tedy i literární umění, se neřídí jen historickými událostmi, revolucemi a kontrarevolucemi, ale má také svůj vlastní, imanentní vývoj, jenž sice s vývojem společenským souvisí, ale není mu zcela podřízen: autorkou zmiňované „přepisování klasiky“ totiž pokračuje a po celé 20. století dále textově, skoro bych se nebál říci palimpsesticky, navazuje na ruskou klasiku romantickou, postromantickou, novoromantickou a realistickou a dále na modernu a avantgardu, cíleně, intertextově, schematicky, deformovaně, transformovaně, parodicky, travestijně nebo aluzivně. Ruská literatura jako možná jedna z mála vytváří jakýsi imanentní, relativně uzavřený tematologicko-poetologický kruh, svůj vlastní svět, tak jako je Rusko samo o sobě zvláštním světem, ať již ono nebo svět chtějí nebo nikoli.

Ivo Pospíšil